कृषी पर्यावरण ज्ञानाची देवाणघेवाण

खरेच लागवड पद्धतीवर प्रभाव टाकते का ?

T. M. Radha

कृषी पर्यावरण पद्धतीमध्ये शेतकरी स्थानिक परिस्थिती, संसाधने आणि ज्ञानाच्या पातळीच्या आधारावर ती पद्धत अमलात आणताना येणाऱ्या अडचणीवर मात करू शकतात. शेतकरी 'उत्तम शेती' करण्यासाठी सतत नवनवीन प्रयोग शिकत असतात आणि म्हणून 'ज्ञान' हा पर्यावरण कृषीसाठी महत्त्वाचा गाभा समजला जातो.

भारतामध्ये ८० व्या दशकाच्या सुरवातीपासून पर्यावरणभिमुख शेतीने सुप्त/अदृश्य क्रांती साधली. परंपरागत शेती, रासायनिक शेतीमध्ये नाउमेद/नाराज झालेले लहान शेतकरी पर्यायी शेतीकडे वळावयास लागले अशी शेती जिच्यामुळे नैसर्गिक संसाधनाचा स्तर खालावत नाही आणि भावी पिढीला पोसू शकते. कृषी पर्यावरण पद्धती या शब्दाला समांतर अर्थाचे शब्द जसे शाश्वत शेती, पर्यावरणीय शेती, बाहेरील कमीत कमी निविष्ठावर आधारित शेती, लोककेंद्री शेती इत्यादी शब्द/संज्ञा वापरल्या जातात.

कृषी पर्यावरण विषयक ज्ञान हे बहुआयामी असून शेतीमध्ये प्रत्यक्षरीत्या कार्यरत असणाऱ्या लोकांनी शेतीतच निर्माण केलेले आहे. अशा प्रकारच्या कृषी पद्धतीचे अवलंबन व नावीन्यपूर्णता निर्माण करण्याठी शेतकऱ्यांना अधिक निरीक्षणक्षम होण्याची गरज असते. शेतकरी स्थानिक परिस्थिती, अंदाज, संसाधने आणि ज्ञानाच्या पातळीच्या आधाराने येणाऱ्या अडचणीवर मात करू शकतात. त्यामुळे तथाकथित प्रगत शेती पद्धतीमध्ये ठरवून दिलेल्या निविष्ठा, कामे जशीच्या तशी सर्वत्र केल्या जातात. तसे या शेती पद्धतीमध्ये करता येत नाही. कृषी पर्यावरण पद्धतीमध्ये शेतकरी स्थानिक परिस्थिती, संसाधने आणि ज्ञानाच्या पातळीच्या आधारावर 'उत्तम शेती' करण्यासाठी सतत शिकत असतात. त्यामुळे 'ज्ञान' हा या पद्धतीचा महत्त्वाचा गाभा समजला जातो.

कृषी पर्यावरण शास्त्राबाबत स्वतःच्या ज्ञानात भर घालण्यासाठी शेतकरी वर्ग माहितीचा स्रोत आणि समविचारी शेतकरी व शास्त्राज्ञासोबत चर्चा करण्यासाठी संधी शोधत असतात. तसेच कृषी पर्यावरण विषयाबाबत वेगाने ज्ञानवृद्धी माहितीच्या देवाणघेवाणीमुळे सहज शक्य होते. सामाजिक संस्थांनी आयोजित केलेले शेतकरी मेळावे, शेतकऱ्यांशी हितगुज, संवाद, परिषदेच्या माध्यमातून माहितीची देवाणघेवाण चांगली होऊ शकते. परंतु ती अल्प काळाची उपलब्धी होऊ शकते. कृषी पर्यावरणाच्या माहितीची देवाणघेवाण करण्यामध्ये फारच थोड्यांनी पुढाकार घेतला आहे. त्यामुळे 'लिसा इंडिया'ने दीर्घकाळापासून पुढाकार घेऊन हे कार्य आजतागायत अविरत सुरूठेवले आहे. 'लिसा इंडिया'ने सन २००० पासून कृषी पर्यावरण विषयक ज्ञानवृद्धीला प्रोत्साहन देण्यास प्रारंभ केला. आज 'लिसा इंडिया' मासिक पर्यावरणभिमुख शेतीच्या वास्तविक ज्ञानाचा प्रसार/प्रचार, प्रोत्साहित करणारे नियतकालिक म्हणून मान्यताप्राप्त झाले आहे. त्या अनुषंगाने लिसा नियतकालिकाचा वापर/वाचन करणाऱ्यांमध्ये सन २००९ साली एक सर्वेक्षण केले होते. लिसा नियतकालिकासारख्या ज्ञान प्रसार-प्रचार उपक्रमाचा काय परिणाम होतो याचा अंदाज घेणे हा या सर्वेक्षणाचा मुख्य हेतू होता. विशेषतः कृषी पर्यावरण पद्धतीची मान्यता व अवलंब यावर त्यात भर होता.

कार्यपद्धती :

आम्ही साधारणतः एक दशकभर सातत्याने केलेल्या माहितीच्या हस्तांतराचे काय परिणाम झालेत हे पाहण्यास उत्सुक होतो. त्याकरिता 'प्रभाव मोजदाद' करण्याची पद्धत अवलंबली. आमच्या उद्देशपूर्तीची (लिसा पद्धतीच्या प्रचाराकरिता प्रसार माध्यमातून वाचकांपर्यंत पोहचणे) कार्यक्षमता तपासण्यासाठी व नियंत्रणाचे क्षेत्र समजण्यासाठी प्रयत्न केला गेला. त्यामुळे, माहिती उपयोगात आणण्यासाठी किती चांगल्या तऱ्हेने माहिती वाटण्यात आली आणि किती ताकदीने अल्पभूधारक शेतीच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधता आले. याबाबत अभ्यासाकरिता विविध मार्गाने, जसे वाचकांचे सर्वेक्षण, समूह चर्चा, वैयक्तिक संभाषण, प्रत्यक्ष भेटी आणि प्रभाव मोजणारी कार्यशाळा आयोजित करण्यात आल्या. हा लेख प्रामुख्याने 'प्रभावाचे क्षेत्र' कृषी पर्यावरणाच्या माहितीने वाचकांच्या बुद्धीवर आणि कृषी प्रणालीवर परिणाम कसा साधला? कृषी पर्यावरण कसे मनोरंजक आहे हे विविध गटातील वाचकांवर रुजविण्यासाठी किती उपयुक्त झाले? यासंबंधीचा खोलवर अभ्यास केला गेला.

वाचकांच्या सर्वेक्षणाला जवळपास १५०० वाचकांनी प्रतिसाद दिला. त्यामधील २१ व्यक्तींसोबत आम्ही यथासांग चर्चा केली. त्यापैकी ८ शेतकरी, ७ स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिधिी, ३ प्रसारमाध्यमे आणि प्रत्येकी एक सरकारी संशोधन संस्था आणि पतसंस्थांचे प्रतिनिधी होते. त्यांना सविस्तर अभ्यासासाठी 'केसेस' निवडून त्यांच्याकडून मासिकामधील माहितीचा वापर कसा केला व त्यापासून काय मिळविले याची प्रदीर्घ माहिती जाणून घेतली. विविध ठिकाणी वाचकांच्या वेगवेगळ्या प्रकारच्या गटांची चर्चा आयोजित करण्यात आली. त्यामध्ये जवळपास ५०-६० वाचक, कृषी विद्यापीठे, भारतीय उद्यानविद्या संशोधन संस्था, भारतीय विज्ञान संस्था, कृषी विपणन मंडळ FRLHT आणि RDT यासारख्या भारतीय संस्थांचे प्रतिनिधी सहभागी होते. चार वाचक शेतकऱ्यांच्या शेतावर भेट आयोजित करून त्यांनी ही कृषी पर्यावरण पद्धती त्यांच्या शेतात कशी अमलात आणली याची पाहणी करण्यात आली. त्या चार शेतकऱ्यांपैकी ३ शेतकरी अत्यल्प भूधारक २-३ एकर जमिनीचे मालक होते आणि एका शेतकऱ्याकडे १५ एकर शेतजमीन होती.

प्रभावाचे क्षेत्र :

आमचा मुख्य उद्देश असा होता की, मासिकामार्फत मिळालेल्या माहितीचे वाचकांनी काय केले. तसेच त्यामुळे त्यांच्या विचारांवर, व्यक्तिमत्त्वावर आणि कार्यपद्धतीत काय बदल झाला हे समजणे. सर्वेक्षणादरम्यान वैयक्तिक स्तरावर सखोल चर्चेअखेर माहिती वापरण्याची पद्धत आणि शेतकऱ्यांच्या विचारांवर झालेला प्रत्यक्ष परिणाम समोर आला.

वेगळ्या दृष्टिकोनातून विचारमंथन :

कृषी पर्यावरण विषयक माहितीच्या व ज्ञानाच्या प्रसारणातून महत्त्वाचा निष्कर्ष समोर आला आणि तो म्हणजे मानसिकतेत बदल हा होय. त्यात विविध प्रकारचे लोक म्हणजे शेतकरी, स्वयंसेवी संस्था, विद्यार्थी व प्राध्यापक मंडळी यांच्या दृष्टिकोनात बदल घडून आला. उदा. शेतीच्या भरवशावर जीवनशैलीत सुखकारक बदल न घडवून आणू शकणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी कृषी पर्यावरण पद्धती आशादायक शेती पद्धती वाटू लागली. जगात सर्वदूर 'लिसा पद्धती'चा दृष्टिकोन पर्याय म्हणून पुढे आला. शेतीचे विविध पर्याय शक्य आहेत याची जाणीव शेतकऱ्यांना झाली. आपल्यासारखे अनेक शेतकरी जगभर पसरले आहेत हे माहिती झाल्यावर पाठबळ मिळाले. ज्यामुळे शेतीवरील विश्वास कायम राखण्यास शक्य झाले. एका शेतकऱ्यास शेतकरी म्हणून निर्धाराने शेती करण्याची ताकद निर्माण झाली ही एक या अभ्यासातून मोठी उपलब्धी समोर आली.

दुसऱ्या बाजूस कृषी पर्यावरणाच्या व्यावहारिक ज्ञानाच्या साहाय्याने समाजाच्या विकासात विविध मार्गाने बदल घडून येण्यास मदत झाली. शेतकऱ्यांकरिता पर्यायी कृषी पद्धतीचे ज्ञान म्हणजे उदरनिर्वाहाकरिता सर्वांगीण विकासाची दृष्टी निर्माण करणारे ठरले. पूर्वी शेतकरी संकुचित दृष्टीने केवळ उत्पन्नाच्या बाबींवर भर देत असे. प्रत्यक्षात त्या सर्व पद्धतीत सुरक्षित शेती कशी करावी याचे शिक्षण होत नव्हते. पर्यायी माहितीच्या उपलब्धतेने ग्रामीण शेतकऱ्यांमध्ये सहभागी तत्त्वाने कामे करण्यास प्रवृत्त केल्यामुळे एकंदर प्रयत्नांना एक अर्थ प्राप्त झाला. जवळपास ७४% वाचकांनी पर्यायी शेती पद्धती आणि कृषी पर्यावरण. पद्धतीबाबत बऱ्यापैकी स्पष्टता निर्मण झाल्याचे मान्य केले. विविध लेखांद्वारे एकात्मिक कीड व रोग नियंत्रण पद्धती, सधन भात लागवड पद्धती आणि सजीव माती इत्यादीबाबतच्या संकल्पना चांगल्या रीतीने समजू शकल्याचे मान्य केले.

स्वत:च्या शेतावर प्रयत्न :

बदललेल्या या मानसिकतेचा सरळ परिणाम शेती आणि पीक पद्धती बदलण्यावर झाला. वाचक शेतकऱ्यांनी नवीन कल्पना, कृषी रीती आणि व्यवस्था यांचा अवलंब केल्याचे प्रत्यक्ष शेतावर ते स्पष्ट आढळून आले. शेतीतला बदल स्पष्टपणे डोळ्यांना दिसतो आहे. जवळपास ५८ टक्के वाचक शेतकऱ्यांनी खऱ्या अर्थाने या ज्ञानाचा शेतीत वापर केला. त्यामध्ये सेंद्रिय खत, कंपोस्ट, गांडूळ खत, अझोला अशा नाव घेण्यासारख्या काही बाबी आहेत. उदाहरणार्थ - शिमोगा जिल्ह्यातील एका शेतकऱ्याने मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या 'भाताचे गादी वाफ्यावर पीक उत्पादन' या लेखाने प्रभावित होऊन गादी वाफ्यावर भात पीक लागवड सुरू केली. त्याच्या मते, लागवडीचा खर्च ५०% कमी होऊन ५०% पर्यंत उत्पन्न वाढले.

बहुतेक वाचक शेतकरी सेंद्रीय शेतीकडे वळल्याचे आम्हाला आढळले. शेतकऱ्यांनी शेतातील अवशेषाचा पूर्ण भाग सेंद्रीय खते तयार करण्यास वापरला. शिमोग्यातील शेतकऱ्यांनी ओलीताच्या पाण्यात शेणखत दिल्याने मजुरीचा खर्च वाचविला. बरेच शेतकरी रसायनमुक्त शेतीकडे वळलेले आढळले. काही प्रगतिशील शेतकऱ्यांनी सेंद्रीय लागत देण्याऐवजी हिरवळीच्या पिकांची लागवड केली. उदा. शिमोग्यातील श्री. नंदीश या तरुण शेतकऱ्याने विविध हिरवळीच्या पिकांच्या वाणांची लागवड केली. जी मुख्यत्वे शेंगावर्गीय पिकांत मोडतात आणि अशा पद्धतीने हिरवी संस्कृती अमलात आणली.

या सरावासाठी इतरांना मदत :

कृषी पर्यावरण विषयाने प्राप्त झालेल्या ज्ञानाच्या आधारे शेतकऱ्यांच्या शेतावर निसर्ग सुलभ पद्धतींना प्रोत्साहन दिल्या गेले. सर्वेक्षणानुसार ३९ टक्के स्वयंसेवी संस्थांनी त्यांच्या सहकारी शेतकऱ्यांना गांडूळ खत, हिरवळीचे खत, सधन भात लागवड इत्यादीकरिता प्रोत्साहित केले. उदा. उत्तराखंडतील आकोट नावाच्या दूरच्या खेड्यातील समाजाला लिसा मासिकातील लेखांच्या माहितीच्या साहाय्याने गांडूळ खत निर्मितीच्या व्यवसायाकडे वळविण्यात आले. तसेच महाराष्ट्रातील व गोव्यातील शेतकऱ्यांना अझोला दूधाळ जनावरांना खाद्य म्हणून वापरण्याकरिता प्रोत्साहित केल्यानंतर चांगला प्रतिसाद मिळाला. वाचकांपैकी एकाने अझोला दुग्ध कंपनीतील जनावरांसाठी वापरल्याने अतिशय चांगला फायदा झाल्याचे निदर्शनास आले. श्री. सचिन सुरेश नावाच्या कार्यकर्त्याने खेकड्याच्या मदतीने गुंधी ढेकुनाचे नियंत्रणाखाली शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले याचा उल्लेख एका लेखामध्ये आला होता. तसेच लिसा मासिकाच्या माहितीच्या आधारे तामिळनाडूतील सीड्स या स्वयंसेवी संस्थेने ४-५ शेतकऱ्यांना अझोला, गांडूळ खत इत्यादीबाबत मार्गदर्शन सुरू करून सध्या पुष्कळ खेड्यांमध्ये हा प्रकल्प राबविला जात आहे.

संशोधकांनी कृषी पर्यावरणाचे ज्ञान दुसऱ्या पद्धतीने वापरले. त्यांनी देखील हे ज्ञान कृतीमध्ये रूपांतरित के ले. जमिनीचे आरोग्य व नैसर्गिक कीड नियंत्रण व्यवस्थापनाच्या ज्ञानाद्वारे कोरडवाहू क्षेत्रात KAZRI ने आदर्श सेंद्रिय प्रक्षेत्र स्थापन केले. अनेक कृषी विज्ञान केंद्रेसुद्धा या मासिकातील पुष्कळशा कल्पना अमलात आणतात. उदा. पश्चिम बंगालमधील कृषी विद्यापीठ केंद्राने सेंद्रीय कापसाचे विपणन सुरू करण्यास पुढाकार घेतला.

नवीन कल्पना व दृष्टिकोन यांचा समन्वय :

शास्त्रज्ञ देखील लोकाभिमुख, स्थानिक आवश्यकतेनुसार संशोधन आणि परंपरागत ज्ञानावर आधारित संशोधनाकडे वळत आहेत. अशा लोकाभिमुख दृष्टिकोनाकडे वळविण्यासाठी खात्री देणाऱ्या पद्धती विकसित करण्यात येत आहेत. पीटीडी आणि फार्म फिल्ड स्कूलसारख्या पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यासाठी लिसा नियतकालिकाने बरेच योगदान दिले आहे. उदाहरणार्थ तामिळनाडू राज्यातील कोइंबतूर येथील उस प्रजनन संस्थेने सहभागी तत्त्वावर विविध प्रयोग शेतकऱ्यांसोबत साखर कारखान्यातर्फे केले व त्या प्रयोगांना प्रस्थापित केले. अनेक वाचक/स्वयंसेवी संस्थांना FFS पद्धत आवडली आणि त्यांनी अमलात आणली.

बहुतेक शास्त्रज्ञ व प्राध्यापकांना 'लिसा इंडिया' नवीन कल्पनांचा स्त्रोत वाटतो. त्यांनी नुसतेच ज्ञान मिळविले नाही तर आपल्या संशोधनात त्यांचा अंतर्भाव केला. सर्वेक्षणानुसार पीएच.डी.च्या संशोधनात किंवा नवीन संशोधन प्रकल्प बनविताना त्या कल्पनांचा वापर केला गेला आहे.

काही सेवाभावी संस्थांनी शेतकरी उत्पादक कंपनी बनविण्याची माहिती मासिकातून समजून घेऊन अशा कंपन्या स्थापन केल्यात. केरळ राज्यातील अत्तापड्डी भागातील शेतकऱ्यांनी 'AHADS' या स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीने 'FARMA' नावाची सहकारी संस्था निर्माण केली. 'AHADS' ने फेअर व्यापारसंबंधी या लेखकाला संपर्क साधून, त्यांचे मार्गदर्शन घेऊन 'FARMA' स्थापन केली.

'लिसा इंडिया'ने धानाच्या लागवडीबाबत अत्यंत महत्त्वाचा बदल घडवून आणला. सधन भात लागवड (S.R.I) पद्धतीसंबंधी लिसाने कित्येक वर्ष माहिती पुरविली. कित्येकांनी आपल्या शेतात ही पद्धती वापरली आणि इतरांना प्रोत्साहित के ले. या मासिकातील माहितीच्या आधारे ओडिसातील श्री. प्रदीपकुमार यांनी जवळपास १००० शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित केले ही बाब सरकारी संस्थेने करण्याअगोदरच अमलात आणल्या गेली होती.

लिसा पद्धती अवलंब नारा शेतकरी-नंदेश

नंदेशच्या शेतात जमिनीची आद्रता टिकवून देणारी हिरवळ अच्छादन पद्धती

विकास कार्यात असणाऱ्या वाचकांना त्यांच्या कार्यक्रमात चांगले ज्ञान वापरता आले. बहुतेक स्वयंसेवी संस्थांनी आपल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात शेतीसंबंधी माहिती अंतर्भूत करून चांगला बदल घडवून आणला. संसाधनांचा अभाव असणाऱ्या संस्थांना लिसाने पर्यायी शेतीविषयी माहिती उपलब्ध करून दिली. शेतकऱ्यांसाठी सेंद्रिय शेतीचा अभ्यासक्रम बनविला गेला. ज्याचा उपयोग सेंद्रिय शेती प्रोत्साहित करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या नेटवर्कमध्ये प्रशिक्षण देण्यासाठी केला गेला.

मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी मार्ग निर्मिती :

संशोधन संस्थांना प्रात्यक्षिके आणि प्रकल्प प्रस्ताव बनविताना या माहितीचा उपयोग झाला. उदा. हवामान बदलासंबंधी प्रकल्प बनविताना या मासिकातून कल्पना घेण्यात आली. भारतीय उद्यान विद्या संशोधन संस्थेला झरीर असशपीं च्या प्रकल्पाकरिता ९ लाख रुपयाचा निधी उपलब्ध झाला. भूसुधार संबंधीच्या लेखावर आधारित सूक्ष्म जीवांच्या समुहाविषयी दोन प्रकल्प तयार करण्यात आलेत.

शैक्षणिक संस्था शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी लिसा इंडियाचा वापर करतात. शाश्वत कृषीसारख्या विषयाकरिता अभ्यासक्रमात त्याचा वापर होतो. शाश्वत विकास, सेंद्रिय कृषी पद्धती, शेती व्यवसाय व्यवस्थापन, जमिनीचे आरोग्य, ओलीत व्यवस्थापन, कीड, पर्यावरण यासारखे अभ्यासक्रम तयार करण्यामध्ये लिसा मासिकाचा उपयोग झाला. गांधीग्राम ग्रामीण विद्यापीठ तामिळनाडूने एका अभ्यासक्रमात पाच प्रकरणासाठी लिसाचा अंतर्भाव केला. दर तीन वर्षांनी पाठ्यक्रमात पूर्नवलोकन करताना लिसाचा वापर केला जातो. विस्तारातील पायाभूत विषय सामील करण्यात आले. लिसाने प्रोत्साहित होऊन विद्यापीठ हवामान बदलाचे केंद्र स्थापन करणार आहे. यावरून असे निदर्शनास येते की, शाश्वत शेतीबाबत मुख्य प्रवाहात विचार व वापर सुरू झाला आहे. यामुळे शैक्षणिक संस्थांचे प्राधान्य व धोरणे बदलतील.

क्षेत्राबाहेर विस्तार :

मासिकातून मिळालेले ज्ञान वाचकांच्या पलीकडे विस्तारत आहे. खूप सारे वाचक विविध तऱ्हेने या पर्यायी शेतीविषयक जागरूकता वाढवित आहेत. ५४% वाचक शेतकऱ्यांसोबत, ४१% वाचक बैठकीत किंवा चर्चासत्रात आणि ५३% वाचक व्यावसायिक सहकाऱ्यांसोबत चर्चा करतात.

प्राध्यापक, संशोधक आणि विद्यार्थी विविध परिसंवाद आणि चर्चासत्रात याचा वापर त्यांच्या सादरीकरणात करतात. लिसामधील शाश्वत व पर्यावरणीय शेतीसंबंधीची माहिती संशोधन लेखात संदर्भ म्हणून वापरली जाते. तसेच मासिकात सांगितलेल्या पुस्तकांचा वापर केला जातो.

बहुतेक शेतकरी परंपरागत शेती पद्धतीवरून एकात्मिक शेतीकडे वळले आणि त्यावर त्यांचा विश्वास वाढला. विशेषतः एका एकराच्या शेतीच्या उदाहरणाकडे शेतकऱ्यांचे लक्ष वेधले गेले. पुष्कळ साऱ्या शेतकऱ्यांनी शेतीला भेट देऊन ही पद्धती अमलात आणली.

प्रसार माध्यमातील वर्तमानपत्रे, रेडिओ आणि दूरदर्शन कार्यक्रमात या माहितीचा वापर केला गेला. वाचकांनी आपल्या स्थानिक भाषेत भाषांतर, लेख प्रसिद्ध केलेत. उदा. कन्नड भाषेतील 'प्रज्ञावाणी' या दैनिकात एका एकरातील शेतीबाबत (लिसामध्ये प्रसिद्ध झालेला) लेख छापला त्याला अधिक माहिती घेण्यासाठी जवळपास ५००० फोन्स कॉल आले होते. खूप साऱ्या बंगाली, ओरिसा आणि मल्याळम वाचकांनी लेखांचे भाषांतर केले त्यामुळे कृषी पर्यावरण माहितीचा प्रसार झाला. तसाच प्रयत्न आकाशवाणीने त्याच्या शेतीविषयक कार्यक्रमात केला. गुलबर्गा आकाशवाणी केंद्राने श्री. नारायण रेड्डीची मुलाखत प्रसारित केल्यानंतर फारच चांगला प्रतिसाद प्राप्त झाला. प्रसारभारतीच्या दूरदर्शन संचालकांच्या मते, 'लिसा इंडिया' कृषी पर्यावरणविषयी माहितीचा चांगला स्रोत असून त्यांनी आपल्या सहकार्यांना त्याचा शेती कार्यक्रमात अंतर्भाव करण्याचे निर्देश दिले.

'ज्ञान' हे विकास प्रमियेम वळण देणारेसाधन

कार्पोरेट आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रभावित आणि नियंत्रित कृषी पद्धतीत जनकेंद्रित बदल घडवून आणणे आव्हानात्मक असून ती दीर्घ प्रक्रिया आहे. अशा बदलाना ज्ञान प्रेरित करते. ज्ञानासोबत माहितीच्या देवाणघेवाणास पुढाकार, सहाय्यक प्रणाली, क्षमता वृद्धी आणि अनुकूल धोरणे दीर्घ काळानंतर शेतीला व जीवनमानास शाश्वतता आणण्यासाठी अतिशय आवश्यक आहेत.

T. M. Radha
Managing Editor, LEISA India
AME Foundation,
Bangalore - 560085
Email : Leisiaindia@yahoo.co.in

Source: *Knowledge exchange on agroecology - Does it influence practice? LEISA India September 2016*

मराठी अनुवाद : डॉ. विनोद खडसे